

AZƏRBAYCAN-İRAN İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIĞININ GENİŞLƏNDİRİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

Hadi Tizhous Taban,

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin Dissertantı

Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrində İran İslam Respublikasının (İİR) xüsusi yeri və çəkisi vardır. İki ölkə arasında əlaqələr Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra sürətlə inkişaf etməyə başlamışdır. Bununla belə Azərbaycan-İran münasibətləri problemsiz də deyil. Təəssüf ki, İranın Azərbaycana münasibətdə atdığı bir sıra addımlar nəinki ölkələr arasında münasibətlərin səviyyəsinə uyğun gəlmir, həm də belə addımları sadəcə olaraq anlamaq qeyri-mümkündür. Buna misal olaraq iki ölkə arasında planlaşdırılmış layihələrin vaxtında icra edilməməsini, Təbrizdə Azərbaycan konsulluğunun açılması məsələsinin heç bir səbəb göstərilmədən vaxtının uzadılmasını (xatırladaq ki, 2004-cü ildə İİR prezidenti M. Hatəminin Bakıya rəsmi səfərindən sonra Təbrizdə konsulluq açılmışdır) göstərmək olar.

Digər bir məsələ ondan ibarətdir ki, İran bir tərəfdən Ermənistanı işğalçı dövlət kimi tanıyır, Azərbaycan torpaqlarının işğalına son qoyulmasını istədiyini bildirir, digər tərəfdən isə Tehran Ermənistanla sıx iqtisadi əlaqələr qurur. Bunlar azmış kimi, İran rəsmiləri işğal edilmiş ərazilərdə vaxtı ilə Azərbaycanla birgə həyata keçirmək istədikləri layihənin - Xudafərin su bəndinin - inşasına başlamaq planlarını açıqlayır. Nə qədər təəccüblü olsa da, İran bununla bağlı Ermənistandan razılıq aldığını bildirir və Azərbaycanın da razılıq verməsini istəyir.

İran Ermənistanla qaz mübadiləsi üzrə layihələrin həyata keçirilməsində də maraqlıdır. Xatırladaq ki, bu barədə (Ermənistan - İran qaz xəttinin çəkilişi) danışıqlar 1992-ci ildən aparılır. 1995-ci ildə İranla Ermənistan arasında hökumətlərarası saziş imzalanmışdır. Bu sazişlə qaz kəmərinin marşrutu müəyyənləşdirildi. Onun uzunluğu 141 km. olacaqdır ki, bunun da 41 km. Ermənistan, 100 km. isə İran ərazisindən keçəcəkdir. 2004-cü ildə isə Yerevanda 2 dövlət arasında İran qazının Ermənistana çatdırılması haqqında müqavilə imzalandı. Müqavilə 20 il müddətinə imzalanmışdır. Bu müddət ərzində İrandan Ermənistana 36 mlrd. kubmetr qaz veriləcəkdir.

Razılışmaya görə Ermənistan hər il İrandan 1,1 mlrd. kubmetr qaz alacaq, əvəzində isə elektrik enerjisi verəcəkdir. Müqavilədə göstərilir ki, hər iki tərəf öz ərazisində boru kəmərinə özü çəkəcək, Ermənistan tərəfi 90 mln. dollar, İran tərəfi isə 120 mln. dollar investisiya qoyacaqdır. İİR-in neft və qaz naziri Zəncani qeyd etmişdir ki, bu müqavilə İran-Ermənistan münasibətlərinin yeni mərhələsidir. O, demişdir: "Bizim əvvəllər də Ermənistanla çox yaxşı münasibətlərimiz olmuşdur. Ümid edirəm ki, gələcəkdə də belə olacaqdır."

Həmçinin qeyd etmək lazımdır ki, ötən il İİR-in sabiq prezidenti M.Hatəminin Ermənistana səfər etməsi və onun qondarma erməni soyqırımını abidəsi üzərində əklil qoyaraq, baş əyməsi Türkiyə və Azərbaycan rəsmilərini narahat etməyə bilməz.

Azərbaycan rəsmilərinin bu barədə suallarına cavab olaraq İran bildirir ki, Azərbaycan da müsəlman torpaqlarını zəbt etmiş İsrailə sıx münasibətlər qurmaqdadır. Əlbəttə, bununla müəyyən qədər razılışmaq olar. Lakin, ola bilsin ki, İran tərəfi Dağlıq Qarabağ müharibəsinin həll olunmasında maraqlı deyildir. Çünki, bu problemin həlli daha sonra şimali və cənubi Azərbaycanın birləşməsinə gündəmə gətirə bilər və İran bundan ehtiyat edir. Lakin bu proses gec-tez baş verəcəkdir. Çünki, bir xalqı iki yerə parçalamaq olmaz. İran isə Azərbaycana münasibətdə öz qəti mövqeyini bildirməlidir: ya dost, ya düşmən, ya da elastik siyasət aparmalıdır.

İki ölkə arasında daha bir problem Xəzər dənizinin hüququ statusu ilə bağlıdır. Əslində bu problem keçmiş SSRİ-nin süqutundan dərhal sonra yox, 1994-cü ildə Xəzərin Azərbaycan sektorunda karbohidrogen ehtiyatlarının birgə istismarına dair dünyanın iri neft şirkətləri ilə ilk müqavilə - "Əsrin kontraktı" - imzalandıqdan sonra yarandı. Əslində İrani Xəzərin statusu yox, Qərbin regiona nüfuzu narahat edirdi. Qərb şirkətlərinin, xüsusilə ABŞ-ın regiona cəlb edilməsinə etiraz edən İran Azərbaycanın belə bir sadə və məntiqli arqumenti ilə rastlaşdı: "Xəzərin dərindən qatlarından karbohidrogen ehtiyatlarını çıxarmağa qadir texnologiya nə Azərbaycanda, nə də İranda mövcud deyildir. Ona görə də Qərbə müraciət, Qərblə bu sahədə əməkdaşlıq qaçılmazdır."

Əslində Xəzərin statusu beynəlxalq qanunlara görə çoxdan müəyyən edilmişdir. 1921 və 1940-cı illərdə SSRİ ilə İran arasında bağlanmış müqavilələrə əsasən Xəzər dənizi Astara-Həsənqulu istiqamətində düz xətlə iki hissəyə bölünürdü. İran həmin xətdən şimalda heç bir fəaliyyət göstərmirdi. SSRİ də həmçinin, öz daxilində Xəzəri müttəfiq respublikalar arasında sahil xəttini əsas götürərək, milli sektorlara bölmüşdü. İndi isə Tehran həmin xətti tanıyır.

Ümumiyyətlə, Xəzərin beynəlxalq hüquqi statusu məsələsinə münasibətdə İranın mövqeyi qeyri-konstruktiv olduğu qədər də anlaşılmazdır. Rəsmi Tehran əvvəllər Xəzərin 5 sahilyanı dövlətin birgə istifadəsində qalması üzərində təkid edirdi. İndi isə Xəzərin 5 ölkə arasında bərabər bölünməsinə tələb edir. Özünün Xəzərdə 20% paya malik olduğunu iddia edir və bu payı əhatə edən sahədə xarici şirkətlərin hər hansı şəkildə fəaliyyətinə imkan verməyəcəyini bəyan edir. Görəsən, Xəzərin beynəlxalq hüquqi statusu və milli sektorların hüquqları qəti olaraq hələ müəyyənləşmədiyi halda İran hansı haqla 20 faizlik paya iddia edir. Beynəlxalq təcrübədə ilk və daha çox dövlətlərin müştərək qərarı əsasında müəyyən edilir.

Ötən müddət gedən proseslərə heç təsir edə bilməyəcək. Hətta bir vaxtlar Xəzər məsələsində İranın müttəfiqi kimi təqdim edilən Rusiya da rəsmi Tehranın problemə yanaşma tərzini qeyri-ciddi hesab edir və beynəlxalq dəniz hüququndan irəli gələn normaları nəzərə almağa başlamışdır.

2001-ci il iyulun 23-də Xəzərin cənub-qərbində, sututarın Azərbaycan sektorunda baş vermiş hadisənin isə analoqu yoxdur. İran hərbi hava qüvvələrinə məxsus təyyarənin "Alov" perspektiv strukturunda ekoloji tədqiqat işləri aparən Azərbaycanın "Geofizik 3" və "Əlif Hacıyev" gəmiləri üzərində uçuşlar keçirməsi sonra isə İran Hərbi gəmisinin "Geofizik 3" gəmisinə yaxınlaşıb ultimativ şəkildə məntəqəni tərk etməyi tələb etməsi, əks təqdirdə silah işlətməklə hədələməsi 2 ölkə arasında münasibətlərə ziyan gətirəcək addımlar kimi qiymətləndirilməlidir. İranın iddiasına görə Azərbaycan tərəfinin sözügedən neft yatağında fəaliyyəti qanunsuzdur.

Lakin onu da qeyd etmək vacibdir ki, "Alov", eləcə də onunla qonşu olan "Araz" və "Şərqi" strukturları SSRİ dövründə Xəzərdə müəyyən edilmiş sektorial bölgüyə görə dənizin Azərbaycan sektorunda, Astara-Həsənqulu xəttindən 70 km. yuxarıda yerləşir. Azərbaycan mütəxəssisləri hesab edirlər ki, beynəlxalq təcrübədə rast gəlinən hər hansı sektorial bölgü sxeminin Xəzərdə tətbiqi həmin strukturların Azərbaycana məxsusluğunu təsdiq edir. Digər tərəfdən, beynəlxalq hüquqda sularda faydalı qazıntı yataqlarını birinci kəşf edənə həmin yataqları istismar etmək hüququ tanınır. Xatırladaq ki, SSRİ dövründə Xəzərin bütün milli sektorlarında geoloji-kəşfiyyat işlərini Azərbaycan neftçiləri aparırdı və Xəzərdəki digər yataqlar kimi bu 3 yataqda Azərbaycan geofizikləri tərəfindən kəşf edilib.

Hələ bu hadisəyədək Azərbaycanın Xəzərdəki karbohidrogen ehtiyatlarını istismar etməsini heç bir dövlət qeyri-qanuni hesab etmirdi. Düzdür, 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi" imzalanarkən, Rusiya və İran öz etirazlarını bildirdilər. Lakin, sonra hər ikisi Azərbaycanın bağladığı müqavilələrdə pay aldıqdan sonra bu etiraz səsləri daha eşidilmədi.

Eləcə də 1998-ci ildə bu 3 perspektiv strukturlar üzrə növbəti müqavilənin imzalanmasına İran heç bir reaksiya vermədi. 3 il sonra isə Tehran müqavilə sahəsinin öz milli sektoru olduğunu bildirir.

Sırr deyil ki, 1994-cü ildən Azərbaycan həyata keçirdiyi neft strategiyasının uğuru bəzi regional qüvvələri narahat edir. Əvvəllər onlar bu işin perspektivinə inanmırdılar və indi də müxtəlif əsassız iddialarla çıxış edirlər. Digər tərəfdən, Xəzərdə bir çox Qərb şirkətlərinin maraqları təmin olunur. İran bu amilləri nəzərə almalı və öz məsuliyyətini dərk etməlidir.

Əslində Xəzərin statusunun yenidən müəyyənləşdirilməsini tələb etməyə İranı haqqı yoxdur. Çünki İranın Xəzərdəki payı Sovet İttifaqı ilə bağlanmış müqaviləyə əsasən Astara-Həsənqulu xətti ilə müəyyən edilib. İttifaq dağıldıqdan sonra isə yalnız İttifaqa daxil olan ölkələr Xəzərin SSRİ-yə aid olan hissəsində öz paylarını müəyyənləşdirməlidirlər. İranın sərhədi isə dəyişməz olaraq qalmalıdır.

Azərbaycan Respublikası sahiyanı dövlətlərin Xəzər dənizindən istifadə edilməsinin təşəkkül tapmış təcrübə əsasında müvafiq sektorlar çərçivəsində ənənəvi iqtisadi fəaliyyətin həyata keçirilməsinə istinad edir. Azərbaycanın konseptual mövqeyinə görə Xəzər dənizi sahiyanı dövlətlərin suveren hüquqları və yuridiksiyası şamil olunan müvafiq sektorlara bölünməlidir. Xəzər dənizinin sahiyanı dövlətlər arasında sektorlara bölünməsi orta xətt prinsipi nəzərə alınmaqla, bu dənizdə təşəkkül tapmış təcrübə beynəlxalq hüququn ümumtanınmış və sahiyanı dövlətlərin Xəzər dənizində suveren hüquqlarının olunması əsasında həyata keçirilməlidir.

Sahiyanı dövlətlərin qarşılıqlı maraqları kəsb edən məsələlərdə əməkdaşlıqlarından irəli gələn məsələlər hər bir sahiyanı dövlətin Xəzər dənizində müvafiq sektor üzrə ayrılmaz suveren hüquqlarını təsbit edən hüquqi status haqqında əsas sənədə əsaslanaraq bilən. Xəzər dənizini hüquqi statusu haqqında vahid konsepsiya qəbul olunana qədər Xəzəryanı dövlətlər Xəzər dənizində təşəkkül tapmış təcrübəyə əsasən öz suveren hüquqlarını həyata keçirirlər.

Xəzər dənizinin hüquqi statusunun təsbit edilməsinin zəruriliyini və sahiyanı dövlətlər üçün mühüm əhəmiyyətini nəzərə alaraq, Xəzəryanı dövlətlərin XİN-lərinin iclasında (Aşqabad, 11-12 noyabr 1996-cı il) Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında konvensiyanın işlənməsi üçün Xarici İşlər Nazirlərinin müavinləri səviyyəsində xüsusi işçi qrupu (XİQ) yaradılmışdır. İndiyədək XİQ-in 15 iclası olmuşdur. Son iclas 26-27 oktyabr 2004-cü ildə Moskvada keçirilmişdir. XİQ-in növbəti 16-cı iclası Aşqabadda keçirilmişdir. 2005, 2006 və 2007-ci illərdə Tehran və Aşqabadda təkrar iclaslar keçirilmiş, lakin heç bir nəticə əldə edilməmişdir.

Konvensiya layihəsi üzrə danışıqlarda Xəzər dənizinin dibinin sektorlara bölünməsi və bu bölgü əsasında yaranmış sektorlarda sahiyanı dövlətlərin dənizin dibindəki mineral ehtiyatların istifadə etməsinin su səthinin istifadəsi - gəmiçilik, bioloji ehtiyatların qorunması, təhlükəsizlik məsələləri, ətraf mühitin mühafizəsi və digər məsələlər müzakirə olunur.

Xəzəryanı dövlətlər arasında beşərəfli formada danışıqlarla yanaşı Azərbaycan ikitərəfli əsasda İran və Türkmənistan tərəfləri ilə danışıqlar prosesini davam etdirir. Həmçinin danışıqlarda dəniz dibinin bölünməsi ilə bağlı müzakirə olunur.

Hazırda Rusiya, Azərbaycan və Qazaxıstan arasında Xəzər dənizinin orta xətt prinsipi əsasında bölünməsi haqda razılığa gəlinmişdir. Bu barədə tərəflər arasında ikitərəfli və üçtərəfli müqavilələr imzalanmışdır. Bu müqavilələrə əsasən tərəflər onlara mənsub olan dəniz dibinin müvafiq sektorlarında mineral ehtiyatların işlənməsi və istifadəsinə, habelə hüquqa uyğun istənilən təsərrüfat-iqtisadi fəaliyyətə münasibətdə müstəsna hüquqlara malikdirlər.

24-25 yanvar 2005-ci il tarixində Aşqabad şəhərində "Xəzər dənizinin dəniz mühitinin mühafizəsi haqqında

çərçivə konversiyası"nın "Xəzər dənizinin quruda yerləşən mənbələrdən və quruda aparılan fəaliyyətlərdən çirklənməsindən mühafizə olunması haqqında Protokol" layihəsinin hazırlanması üzrə Xəzəryanı dövlətlərin birinci yığıncağı keçirilmişdir.

Xəzər dənizinin çirklənməsi sahəsində də iki dövlət arasında problemlər mövcuddur. Son dövrlər İran mətbuatında Xəzər dənizinin ekoloji mühitinin çirklənməsində Azərbaycanı ittiham edən bir sıra fikirlər səslənməkdədir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, xəzərsahili ölkələrdə ən çox əhali İranın sahələrində yaşayır və buna həmin gələn turistləri də əlavə etmək lazımdır. Bundan başqa Azərbaycan mütəxəssislərinin hesablamalarına görə İran hər il Xəzərə 291, 25 ton pestisid tullayır, halbuki bu rəqəm Azərbaycan üçün cəmi 1,75 tondur. İran dənizə hər il 39,1 min ton nitrat, 20,9 min ton fosforlu birləşmələr atdığı halda, Azərbaycan üçün bu göstəricilər müvafiq olaraq 25,9 min ton və 1,4 min tondur.

Məlumdur ki, dənizin çirklənməsində Azərbaycanın payı 10 faizdir. İran mütəxəssislərinin apardığı tədqiqatlar nəticəsində Ənzəli, Nəuşəhr limanlarından götürülmüş su, torpaq və canlı orqanizm nümunələrinin radioaktiv çirklənməsi müşahidə edilmişdir.

Həmçinin yaddan çıxarmaq lazım deyil ki, Azərbaycan digər ölkələrlə müqayisədə Xəzərin qiymətli balıq növlərinin qorunub saxlanmasında daha aktiv rol oynayır. Artıq Xəzər regionunda ən müasir, gücü ildə 15 mln. ədəd körpə balıq olan Xıllı nəbə balıqçılıq zavodu tikilmişdir. Ümumiyyətlə, 2004-cü ildə Azərbaycanın bütün nəbə balıqçılıq zavodlarından 19,9 mln. ədəd körpə balıq dənizə buraxılmışdır.

Bundan başqa hazırda Abşeron yarımadasının dəniz sahili zonalarında neftdən çirklənmiş torpaqların rekultivasiyası və süni göllərin reabilitasiyası layihələri həyata keçirilir. Bu məqsədlə Dünya Bankından kredit alınmışdır.

İki ölkə arasında mövcud olan bütün bu problemlər onların iştirak etdikləri regional iqtisadi təşkilatlarda (İOT, QİOT) inteqrasiya proseslərinin getməsinə də mənfi təsir göstərir.

Bütün bu sadaladığımız problemlər ikitərəfli əlaqələrin perspektiv inkişafına maneçilik törətdiyi üçün onların qısa müddət ərzində aradan qaldırılması zəruridir.

Ədəbiyyat siyahısı.

1. "Azərbaycan Respublikası ilə İİR arasında dostluq və əməkdaşlıq münasibətlərinin prinsipləri haqqında müqavilə" 20. 05. 02. Tehran.
2. "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İİR Hökuməti arasında hava nəqliyyatı haqqında saziş" 20. 05. 02. Tehran.
3. İslam Şurası Məclisi və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi arasında əməkdaşlıq Memorandumu" 28. 12. 97.
4. "Azərbaycan Respublikası və İİR arasında təslimetmə haqqında müqavilə" 21. 02. 98.
5. "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə İİR Hökuməti arasında Təhlükəsizlik və hüquq-mühafizə fəaliyyəti sahəsində əməkdaşlıq haqqında saziş" 05. 08. 04. Bakı.
6. "Naxçıvan MR ilə Şərqi Azərbaycan vilayəti arasında iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət və idman sahəsində əməkdaşlıq haqqında Saziş" Avqust, 1998. Təbriz.
7. "Azəriqaz Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti və İran Milli Qaz Satışı şirkəti arasında təbii qaz mübadiləsi üzrə müqavilə" 05. 08. 04. Bakı.
8. "Azərbaycan Respublikasının Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi və İİR-in Ətraf Mühit Departamenti arasında anlaşma memorandumu" 05. 08. 04. Bakı.
9. "Azərenerji Səhmdar Cəmiyyəti və İran İxrac İnkişaf Bankı arasında İmişli - Əli Bayramlı - Astara elektrik verilişi xətlərinin və yarımstansiyaların layihələşdirilməsi və tikilməsinin maliyyələşdirilməsi üzrə maliyyə müqaviləsi" 05. 08. 04. Bakı.